

کيئلدارس 'فاني'
Khealdas Fani

Abstract

Famous Poet of ‘Sindhi Ghazal’ Khealdas Fani Wali Ram Begwani was born on April 4, 1914 in ‘Mian Jo Goth’ near the Paras of Sindh, Shikarpur. He was died on April 1994 in India. He remained a Teacher by profession. Shaikh Ayaz, the Great Modern Poet of Sindh, Mr. Nooruddin Sarki, a Man Leader of Progressive Movement of Sindh, Poet Mr. Ghulam Nabi Mir and others have remained his students at New Era High School Shikarpur. Shaikh Ayaz in the Preface of “Samoond Samayo Bond men” (the book written by Khealdas Fani) has written that: ”Fani has played an important role in my life and Poetry. If he did not guide me, my poetry did not reached at the place where today it is”. In this Paper, I have tried to trace out importance of the Poetry of Great Sindhi Poet Khealdas Fani.

سنڌي غزل جو نرالو شاعر کيئلدارس 'فاني' وليرام بيگواطي 4 اپريل 1914ع تي، "سنڌ جو پئرس" سڌجندڙ شهر شڪارپور ويجمو، ميان جي ڳوٽ ۾ پيدا ٿيو ۽ اپريل 1994ع ۾ پارت ۾ پرلوک پداريائين. 'فاني'، بيوس وانگر پيشي جي لحاظ کان استاد هو ۽ هن جديد سنڌي شاعري، کي نيون موڙ ڏيندر شيخ اياز سميت ترقى پسند تحريڪ جي بنيادي ڪردار نورالدين سرڪي، شاعر غلام نبي 'مير' ۽ بين کي "نيو ايриا هاء اسڪول شڪارپور" ۾ پڑھايو هو. اياز به کيس هڪ استاد وانگر ئي احترام ۽ منحبت سان ياد ڪيو آهي. "سنڌ" رسالي ۾، جيڪو پڻ پهرين شڪارپور ۽ پوءِ ميان جي ڳوٽ مان نڪنو، ۽ فاني جو ڳونائي وسمول راجچال ان جو ايڊيٽر هو، تنهن ۾ 'فاني' جونظم "اومننجا وطن پڙهي"، اياز 1955ع جي "مهران" رسالي جي ايڊيٽر کي لکيل خط ۾، هن قسم جي جذب ۾ جو انھار ڪيو: "چا بدایا، ته نظم پڙهي ڪھتي حالت ٿي! گويا مون کي ڪنهن ڪنڀاٿين کان وٺي، وچ سمنڊ ۾ ڦتو ڪيو ۽ مان چولين جي چوھه ۾ اڏامندو ويس. ڪيءَ ڪشتيون نظر آيون، ڪن جا سرههه قاتي ويا هئا، ڪن جا تختا اڏامي ويا هئا، کي چترين چولين ڳرڪائي ڇڏيون هيون. کي طوفان سان ٿکر ڪائي رهيون هيون، ڪن جا همسفر هڪ پئي کي چنپتني قدرت جي اندا ڌند حملن کي هراسجي ڏسي رهيا هئا، ۽ کي دلشڪسته مسافر، ڪوئي چاڙهونه ڏسي، خود سمنڊ ۾ ٿي رهيا هئا ۽ درندن جي ڪينچر جرنل: شماره 18، سال 2015ع

ڏاڻن ه ڏکي رهيا هئا. اکين ه گوڙهن جهل نهڏني. الا! اهي منهنجا پنهنجا هم وطنی سنتي هئا. جن جو مان ساحل تان بيعي نظارو ڏسندو آهيان. انهن مان هک هو سنتري، جو لاکيتو شاعر کيئلدارس 'فاني'، فقط پنهنجي نهنايي، کري سڌائيندو آهي، جيتوڻک هو شعر جي دنيا ه باقي آهي. هو سنتي ادب ه امر ٿي چڪو آهي ۽ اسان جا آئيندا نسل سندس ڪلام بيهـد رقت ۽ گداز سان پـڙهندـا رهـندـا. اـدرـا، کـيـئـلـدارـسـ 'ـفـانـيـ'ـ منـهـنـجـوـ اـسـتـادـ هوـ نـفـقـطـ هـنـ مـونـ هـ ـڏـهـنـ يـارـنـهـنـ وـرـهـيـنـ جـيـ عـمـرـ هـ شـاعـريـ لـاءـ شـوقـ پـيـداـ ـڪـيوـ، پـرـ هـ ئـيـ مـونـ کـيـ سـنـتـيـ شـاعـريـ، جـوـ رـوحـ ـڏـيـڪـاريـوـ." (ایاز، 132: 2008) اـيـازـ پـوريـ سـجـائـيـ سـانـ 'ـفـانـيـ'ـ جـيـ عـظمـتـ کـيـ تـسـلـيمـ ـڪـيوـ آـهـيـ. ۽ـ پـنهـنـجـيـ شـروـعـاتـيـ ۽ـ وجـينـ دورـ جـيـ شـاعـريـ، هـ ڪـئـيـ هـنـتـنـ تـيـ فـانـيـ، کـانـ مـتـاـثـرـ بـهـ ـٿـيوـ آـهـيـ. خـاصـ طـورـ گـيـتـنـ، وـاـينـ ۽ـ کـنـ نـظـمـنـ هـ فـانـيـ، جـيـ ٻـولـيـ، هـيـئتـ، استـعـارـنـ ۽ـ تـرـڪـيـبـ جـوـ ڪـيـتـرـنـ ئـيـ هـنـتـنـ تـيـ اـثـرـ وـرـتـوـ آـهـيـ. اـيـازـ جـيـ وـائـيـ، هـ ڪـمـ آـنـدـلـ هـيـثـينـ تـرـڪـيـبـ اـنـ جـوـ نـديـڙـوـ مـثالـ آـهـيـ:

تو گھمان مان ڏار تي تلوار جي،
ان ڏار کان ٿورو پري،
آهي پرين، جي لو، او!

'ـفـانـيـ'ـ جـيـ هـڪـ غـزلـ هـاـ تـرـڪـيـبـ هـيـئـنـ ـڪـ آـيـ آـهـيـ:
اـجاـ آـهـيـ 'ـفـانـيـ'ـ جـوـنـازـ ـڪـ سـموـ،
گـھـميـ ـٿـوـ جـوـ تـلوـارـ جـيـ ـڏـارـ تـيـ!

شـايـدـ انـ ڪـريـ ئـيـ، "ـسـمـنـدـ سـماـيـوـ بـونـدـ هـ"ـ جـيـ مـهاـڳـ هـ اـيـازـ لـكـيـوـ؛ "ـفـانـيـ منـهـنـجـيـ زـنـدـگـيـ"ـ هـ ۽ـ منـهـنـجـيـ شـاعـريـ، جـيـ اوـسرـ مـ هـ اـهـمـ ڪـرـدارـ اـداـ ـڪـيوـ آـهـيـ، ۽ـ مـانـ هـ جـاـ ـٿـورـاـ نـ ـٿـولاـهـيـ سـگـهـانـ. جـيـ 'ـفـانـيـ'ـ منـهـنـجـيـ رـهـنـمـائـيـ نـ ڪـريـ هـاـ، تـمـ منـهـنـجـيـ شـاعـريـ اـتـيـ نـ ـپـمـچـيـ هـاـ، جـنـعنـ جـاءـ تـيـ اـجـ آـهـيـ." (ایاز، عـ: 1995) هـ ڪـجـديـدـ شـاعـرـ طـورـ فـانـيـ، جـيـ حـيـثـيـتـ هـونـئـ ئـيـ مـجيـلـ آـهـيـ، مـقـاـنـ اـيـازـ جـوـ اـهـوـ اـعـتـرـافـ، اـنـ کـيـ وـقـيـڪـ وزـنـاـشـوـبـطـائـيـ ـٿـوـ ـڇـذـيـ.

دـاـڪـتـرـ انـورـ فـگـارـ هـڪـريـ موـجـبـ تـهـ 'ـفـانـيـ'ـ اـبـتـدائـيـ تـعـلـيمـ مـيـانـ جـيـ ڳـوـنـ هـ حـاـصـلـ ـڪـرـڻـ بـعـدـ شـڪـارـپـورـ هـ پـڙـهـيـوـ ۽ـ شـڪـارـپـورـ جـيـنـ تـهـ انـ زـمانـيـ هـ عـلـمـيـ، سـيـاسـيـ، تـعـلـيمـيـ ۽ـ آـرـتـ جـيـ مـخـتـلـفـ شـعـبـنـ هـ سـنـدـ لـاءـ "ـرـولـ مـاـدلـ"ـ بـراـيـرـ هوـ، تـنـهـنـ ڪـريـ هـنـ شـهـرـ سـنـدـسـ عـلـمـيـ ۽ـ جـذـهـنـ تـرـبيـتـ هـ تـامـ وـوـ ڪـرـدارـ اـداـ ـڪـيوـ. نـئـيـنـ سـنـدـ جـيـ صـورـتـ ـگـريـ، هـ شـڪـارـپـورـ جـوـ ڪـرـدارـ بـنـيـادـيـ نوعـيـتـ جـوـ آـهـيـ. خـودـ "ـنـئـيـنـ سـنـدـ"ـ جـوـ اـصـطـلاحـ بـهـ وـسـوـمـ رـاجـپـاـلـ جـوـئـيـ اـيـجادـ ـڪـيلـ آـهـيـ، جـنـهنـ "ـسـنـتـوـ"ـ جـيـ هـ ڪـيـ اـيـديـتـورـيـلـ هـ انـ کـيـ کـتـبـ آـنـدوـ هوـ، جـذـهـنـ سـنـدـ جـيـ بـمـبـئـيـ، کـانـ آـزـاديـ جـيـ تـحرـيـڪـ اوـجنـ تـيـ هـئـيـ. بـعـحالـ شـڪـارـپـورـ جـوـ تـدـهـوـکـوـ ماـحـولـ، هـ ڪـ غيرـ شـاعـرـ کـيـ بـهـ شـاعـرـ بـثـائـيـ لـاءـ

ڪافي هو، فاني ته پنهنجي سرشت ۾ ئي هڪ فنڪار هو، جنهن کي شعر، سنگيت ۽ دراما سان رغبت فطرتي طور وديعت تيل هي. مтанوري صحبت به اهزي مليس، جونيث 'بيوس' جي لفظن ۾، "نازڪ خيال شاعر" ۽ اياز جي بولي ۾، "لقطن جو سٽگتراش شاعر" تي پيو. "تعليم دوران سن 1929 ع ڏاري آغا غلام نبي 'صوفي'، جي صحبت ۾ شعر و شاعري ڪرڻ لڳو، ان وقت هو شڪارپور ۾ ٿيندڙ طرحيا يا غير طرحيا مشاعرن ۾ شريڪ تي، پنهنجو ڪلام پيش ڪندو هو. ان وقت شڪارپور ۾ تمام گھڻا مشاعرا ٿيندا هئا. ڪيترين مشاعرن جي صدارت ته ڪوي ڪشنچند 'بيوس' ڪعي هي. بيوس جن مشاعرن ۾ شريڪ تي نه سگندو هو، ته پنهنجو شعر ڏياري موڪليندو هو. ان دور ۾ مشاعرن ۾ شڪارپور مان آغا غلام نبي 'صوفي'، فقير غلام علي 'مسورو'، لطف الله 'جوڳي'، ساز علي 'ساڙ'، ڪيلدارس 'فاني' ۽ هولارام 'پورن' ۽ ٻاهران غلام علي 'جعفرى'، نواز علي 'نياز'، محمود 'خادم'، ماستر قادر يخش 'بشير' ۽ پيا ڪيترا ئي شاعر اچي شريڪ ٿيندا هئا. سائين 'فاني' صاحب جي ان وقت جي هڪ مشاعري ۾ پيش ڪيل غزل مان چند ستون هت ڏجن ٿيون:

ٻاهر ڪيون چو ٻاق، سراپا ڳنڀير هون،

ركندا سدائين دوست لع دل ۾ اکير هون." (هڪڙو 2: 1995)

هن جي شعری لهجي ۾ بي مثال سنجيدگي آهي. "سراپا ڳنڀير هون" واري سيت ان جي پرپور نمائندگي تي ڪري. اها ڳنڀيرتا رڳو لهجي تائين محدود نه آهي، پنهنجن نظمن، رباعين، مسدس، ترائيل ويندي غزل لاء به هو جيڪي اڪشريتي موضوع چوندي ٿو، ان تي ان ئي سنجيدگي، معروضيت، ڳنڀيرتا ۽ ذميوارانه روش جو سايو، عڪس ۽ پرتوو ملندو. هن جي اظهار ۾ احساس ۽ جذبوه آهي، ته اهو شعور ۽ عقل جي تابع ٿو هلي. خود شعر کي الام پجاء فن تصور ڪرڻ بهن جي سائنسي ائپروج ۽ نئين روش جي نشاندهي ٿو ڪري.

شعر ا جذبو اکرن اندر.

"فاني فن، ناهي العام!

ايئن 'فاني' نئين سوچ ۽ منفرد تخليقي سڀاء رکنڊ شاعر هو، جنهن کي پنهنجي دور جي حالتن ۽ ايendir ۾ هر قسم جي تبديلي، جو مڪمل ادراك هو. هن جي شاعري، جيڪڏهن فطرت آئي به آهي، ته اها سماج سان ڳنڍيجي هلي تي. انسان ئي ان جو محور ۽ مرڪز آهي. ٿلهي ليڪي شاعري يا ته انسان جي داخلي دنيا جي کول اکيل ڪندي آهي، يا انسان جي آس پاس موجود ماحول، سماجي حالتن ۽ تاريخي ارتقائي مرحلن کي محفوظ ڪرڻ جو ڪم ڪندي آهي، يا وطن، پولي، ڪلچر ۽ ان جي متيء سان وابستگي، کي ڳائيندي آهي يا فطرت جي حسن ۽ ڪرشمي سازي، کي بيان ڪندي آهي. هر وڌو شاعر انهن سڀني رنگن جو مرڪب ٿيندو آئي.

فاني به وک وک تي انهن سيني رنگن سان پيچ پاتو آهي. پنهنجي مختصر کلام، هن هك رنگ
ترقي پستدي؛ جوب اختيار کيو آهي، چو ته هي نئين سندی شاعري؛ جو پايو وجهندر شاعر
م شامل آهي، تنهن کري هن جو اهو تورو کلام به تورو نتو ليکجي. هن وت هك کميتيبد ڻ
ذميدار شاعر جون سڀ خوبيون ۽ خوبصورتیون پوري اوج تي ڏسي سگهجن ٿيون. هن جو نظم
”حقیقت“ هن جي فني ۽ فكري اذاام، رنگ ۽ لهجي کي سمجھڻ ڪافي آساني پيدا توکري.

ڪهڻي دل آه جا زحمت کي به رحمت ٿي چوي،
رنج راحت چوي، فرقت کي به فرحت ٿي چوي،
مان حقیقت ه حقیقت نه لکائي ٿو سگمان.

منهنجو غم منهنجي لکه چئ ڪيئن خوشي ٿي ٿو سگهي،
دل ڏکي وارو نه صورت ه سکي ٿي ٿو سگهي،
نير نيڻن جو نه ٻچرن ه چُپائي ٿو سگمان.

هو نه موتي، نه جواهر، رڳو تارا آهن،
پر ڪوي؛ جي رڳو ديدن جا دلا را آهن،
اهڙي دولت سان مان غربت نه متائي ٿو سگمان.

ڇا نه بادل، ڇا نه بجلبي، ڇاند بوندن جي بهار،
مان مفلسي تي مصیبت ٿو ڏسان مينگه ملهار،
مان ان جي آگ جلائي نه پجهائي ٿو سگمان.

مون کي اوچو نه اذاامن جي لاء عرش کپي،
مون کي فرحت ڀريو فاني، ٿو فقط فرش کپي،
مان امنگن جي عمارت نه اذائي ٿو سگمان.
مان حقیقت ه حقیقت نه لکائي ٿو سگمان.

حقیقتن کي نه لکائي سگمندر شاعر فاني؛ جي شاعري، معروضي هوندي به، داخلی شاعري؛
وانگر اڪثر هندن تي ڌيامي سر ۽ نرم لهجي جي شاعري آهي. هن حقیقتن جي تلخيءِ کي،
پنهنجي لهجي جي نرمي؛ سان ڌو تو آهي. ڳالهه جي جدت رکندي به، فني طرح هو سخت روایت
پسند آهي. ان ڪري ئي وتس فني نزاكتون ۽ خيان جون نفاستون هك پئي سان ڳوھيل ۽
گھري نموني جزيل ملنديون. غزل ۽ مسدس ه هو ڪتي ڪتي گل و بلبل جي روایتي استعارن ۽
تشبيهن کي ڪتب آشي ٿو، پر ٿلهي ليکي انهن کان جان آجي ڪرايئن ه ڪامياب ويو آهي.

غزل جهتي ورجاء جو شكار صنف کي هن نون موضوعن ۽ زندگي؛ جي خارجي معاملن کي بيان
کرڻ لاءِ نهايت خوي، سان استعمال ڪيو آهي. هو روايتی تغزل ۽ تخيل کي ترك کري،
ابلاغ جوگي پولي ڪم آڻيندي، غزل جي شعرن ۾ نوان فكري نُكتا پيدا ڪندو ٿورهي- ۽ ان
ڳالمه ۾ هن جي ڪنهن سان بـ پـ يـتـ، اـ جـائـيـ آـهـيـ.

چـائـهـ پـريـ کـانـ مـونـ کـيـ ٿـوـ آـواـزـ پـيارـ ڏـيـ،
فرـصـتـ نـهـ فـكـرـ کـانـ جـڏـهنـ ٿـوـ رـوزـگـارـ ڏـيـ.

غـريـبـينـ جـونـ آـهـونـ ۽ـ دـكـينـ جـونـ دـانـهـونـ،
امـيرـنـ جـيـ آـهـنـ جـشـنـ وـاسـطـيـ.

ڪـاـ فـولـادـيـ اـكـ هـونـدـيـ جـاـ تـكـلـيفـنـ کـانـ تـرـ نـهـ هـجـيـ،
جيـبوتـ اـجـ اـنسـانـ مـثـانـ، شـعـلـوـ آـهـيـ، شـبـنـمـ نـاهـيـ.

گـهـورـ ٻـاـهـ کـانـ شـعـاعـ ٿـوـ چـرـڪـيـ،
شـمعـ روـشنـ آـ، روـشـنيـ نـاهـيـ.

هـرـدـمـ منـهـنجـيـ غـمـ جـيـ کـيـتـيـ،
اـكـينـ جـيـ آـسـنـ تـيـ اـسـريـ.

ترـتـيـءـ جـاـ دـكـ پـهاـڙـ ڏـسيـ ٿـوـ ڦـسيـ پـويـ،
چـشمـوـ جـبـلـ جـيـ چـشمـ مـانـ وـهـنـدوـ ڏـنوـ اـتـمـ.

هن جي خيان تي ئي ن، لجي تي به خارجيit حاوي، آهي، پر ان ۾ سوز گداز ۽ احساس ۽ درد
جي گھائي هن جي ذاتي ۽ داخلی آهي. هوبيوس کان متاثر ضرور آهي، پر اسلوب ۽ انداز هن
جو پنهنجو آهي. جيتوڻيڪ هوبيوس وانگر شعر جي فني محاسن کي حد کان وڌيڪ استعمال
نتو ڪري، ۽ کي ڪي شعر ته تمام ستي ڏانو جا به آهن، جن ۾ بناؤت ۽ آرائش کي صفا
نظر انداز ڪيو ويو آهي، تدهن به ڳالمه جي حسن کي مرط ۽ مرجهائين نتو ڏئي.

قاـفلـوـ منـهـنجـوـ لـتـيـوـ اـهـتـيـ طـرحـ،
جوـ ڏـسيـ رـهـنـ بـ روـئـنـدوـ وـيوـ.

سیکو ئی سچ کی ریه کوڑ سڈی،
 کوڑ ایدو هلی هلی ویو آ.
 خون مفلس جي جگر جو پی پی،
 شوق ڪیدو ٿلی ٿلی ویو آ.

...

هیڏي دنيا ۾ هنجي لئه،
 ڪا ن تڪن جي آهي نُكري..

اوکي اکرن ۾ ٿا امنگ لکن،
 شعر سازی آ، شاعري ناهي.

اقبال ۽ حيدربخش جتوئي، وانگر فاني به "شكوه" ۽ "شكایت" جي عنوان سان نظم لکيا آهن،
 جن ۾ ڪافي فڪر انگيز نڪتا ۽ قدرت جي بي انصافي، واري ورج تي ايف آء آرب ڪتراي ٿو.
 پرساڳشي وقت ان کي سماجي نالانصافي ۽ اٻن برابري، جونتيجو به سمجھي ٿو. هن وٽ شڪایت
 جو پنهنجو سب ۽ انداز آهي، ۽ مڪمل ترقى پسند آهي.

ڦڻ ن ڦڻ ليڪن ٻڌائڻ کان ٻڌائڻ جو حواس،
 هڇڪندو هرگز ن، جيسين ساهه جو سير ۾ نواس.
 هي ڇا اکين سان ڏسي ڏلت، تباهي، گندگي!
 تنهنجي بندی کان ويئي پلجي آ تنهنجي بندگي!
 لفظ آزادي جي آڻن ديس پريمي وات تي،
 بي خطا تن جو ٿئي سير گهات قمري ڪات تي.
 جت غريبي ٿي جعلبي دولت جي در تي ٺوکردن،
 ڪن کي بندوقون ڪلهن تي، ڪن کي آهن ڪوڊرون.
 جت گڙن معصوم جي اکين مان لڙڪن جون لڙن،
 جت پون زخمي ٿي ڪندين کان گلن جون پنڪريون،
 پورهيت جي جت جلي دل مان گرم آهن اچن،
 ڦئڪوري جي چمنين مان ٿا جيئن دونهان وڃن.
 جت نپن ٿا ڏينهن ڪل ڪنگال جا جنجال جا
 جت بکايل ڳل چمي ٿي زال بيواه ٻال جا،
 جت ملي مشڪل ثو هاري، کي فقط اتي جو پاء،

پر زمیندارن جي ڪتن کي ملي ٻوڙ ۽ پلاء.

...

هر طرف کان غم نصیبن جو اهو آواز آهه:
”چا اها آ تنهنجي دنيا، جنهن تي توکي ناز آهه؟“
تنهنجي ‘فاني’ بندی کي خاوند ڪئن ايندو ڀقين!
تنهنجي دنيا هيءا! جنهن جو تون ٿعين مالک مكين!

”جت غريبيٽي ٿي جملی دولت جي در تي ٺوکروون،“ پورهیت جي ڄت جلي دل مان گرم آهنون اچن، ”جت بکايل ڳل چمي ٿي زال بيواه بال جا،“ ”جت ملي مشکل ٿو هاريءَ کي فقط اتي جو پاء... پر زمیندارن جي ڪتن کي ملي ٻوڙ ۽ پلاء“... خدا سان شکایت جا جاثايل سمورا سبب، هن جي ميچوئر ۽ گھرن ترقی پسند وڃچارن جو منطقی نتيجو آهن. هن جي شاعريءَ کي وک وک تي خدا جي ناهيل جهان جا اهڙا اهڙا منظر تکرائجن ٿا، جن جي سونهن ۽ حسنائي طاقت ۽ پسي جي زور تي قابض ٿي ويل مڪروهه قوتون روزي ورتi آهي. خدا جي مسخ ٿيل چمري واري هن جهان جي داڪشي ۽ خوصوريءَ جي بهالي ئي ‘فاني’، جي شعر سئي، سان سيبا آهي. هو هندان هندان ٺاتي پيل قدرتني نظام جي چادر کي پنهنجي تخليق جي سئي، سان سيبا ڏئي، پيهر اصل حالت ۾ آڻڻ جو خواهشمند آهي. ۽ ان لاء، هو هر ان قوت کي پنهنجو دشمن ٿو سمجھي، جي ڪو ڪنهن جور جيان نسل در نسل پورهیت، بي پهج ۽ مظلوم ماثهه؛ جي رت تي پلجي رهيو آهي. اهو ڪير آهي؟ ‘فاني’، نهايت چتائيءَ سان ان جي نشاندهي به ڪري ٿو ۽ هن لاء پنهنجن اصل جذبن جو اظهار به ڪري ٿو، هن قسم جي ئي شاعريءَ تي، غير ترقی پسند يا جدت پسند ”تعريبازيءَ“ جو الزام به لڳائيندا رهيا آهن. پر جي غلاميءَ خلاف نفرت تي پتل هن قسم جو ڪليل اظهار تعريبازي شمار ڪجي، پوءِ ته ڪنهن شخص سان محبت جي اظهار ۾ اختيار ڪيل لفاظي يا سطحي جذبات کي به تعريبازيءَ جي ذمرى ۾ ئي آڻڻ كپي. پر ايئن ڪيونتو وڃي. بهر حال، ‘فاني’ جو آواز ڪنائجي، ته چا ٿو چوي:

سندء سرمائيداريءَ سان نه منهجي ڪا عداوت آه،
مگر انسانيت جي تنهنجي در تي هي شکایت آه،
درم تون ٿو سدا سمجھين ستاييل کي ستائڻ ۾،
مگر منهجو درم ايمان انسانيت جي خدمت آه.
سندء محلات پيل روشن هجن قنديل بجلieءَ سان،
ڪڪائين جھوپرتئي ۾ منهجي لئه ڏيئو ئي راحت آه.
مگر انسان آهيان، هڪڙي آدم جا چڻيا آهين،

کيو قسمت اسان جي ۾ تفاوت کو نه قدرت آه.
 وديا آهين گدوگد، تون تونگر، مان مفلسي ۾،
 گران چگشي ۾ مان، تو وت ڈراوت جي طراوت آه.
 سند محلات جي سير ۾ منهنجي خون جي گنج آه،
 جو تنهنجي لاء شربت سو پسيتو منهنجي محنت آه.
 حکومت جي طمع توکي مگر آه آرزو منهنجي،
 اکلجي جڙ غلامي، جي، ايامن کان جا عادت آه.
 غلامن، حاڪمن ۾ فرق آ 'فاني' فقط هڪڙو
 ته توکي مون سان رغبت آ مون کي تولاء نفترت آه.

"تون ۽ مان" جي عنوان سان لکيل هي نظم، ترقى پسند شعري روایت ۾ هر حوالى سان مثالى درجو ماڻجي اهل آهي.

'فاني' جي شاعري پنهنجي دور جي حالتن جي بني، مان پچحي نکتل آهي، ان ڪري منجمس تتل لوهه واري تپش ۽ سازيندڙ توء آهي. مفلس-تونگر، سرمائيدار-پورهيت، محل-جهويتي، قنديل-ڏيعو، حاڪم-غلام، رات-ڏينهن، دولت-غربيت، اندiero-روشنۍ، سڀ-پھريدار، فرحت-فرقت هن جي شاعري ۾ ڪم آيل خاص تضادي جوڙا آدن، جن جي علامت وسيلي، هو پنهنجي فكري نُكتن جي کول اکيل توکري. هونئن به انعن مان هرڪ لفظ خود ترقى پسند شعري روایت جي اهم ميراث آهي، جنهن کي شاعري، جي دنيا ۾ نئين زندگي ۽ معنوitet بونيون مقام ترقى پسندن شاعرن جي بدولت نصيب ٿيو.

بغافوت ۽ مزاحمت به 'فاني'، جي شعر ۾ اثر انگيزي ۽ شدت پيدا ڪندڙ په متحرڪ ۽ زنده رويا آهن. مفلس جي ڏيئي جي وسائل وٽ ۽ زردار جي محل ۾ روشن فالوس، هن کي ظلم ۽ استحصلال خلاف بغاوت ۽ مزاحمت تي آپارن ٿا. هر ترقى پسند وانگر هن وٽ به سڀني سماجي ڀيمارين جوهڪ ئي علاج آهي. 'انقلاب' - هُوننجي آس پاس ۽ دنيا جي ڪند ڪرچ ۾ اتيل انقلاب جي ان اونجي آواز کان قطعي به غافل نه آهي. "ستنو" رسالي ۾ سماج وادين جا چچجنڌ احوال، شڪارپور ۾ سوسلستان پاران ٿيندڙ ڪانفرنسون، سڀاش چندر بوس، پيڳت سنگه، هيمون ڪالائي ۽ پين جون ڏنل قربانيون، اردو ادب ۾ اتيل نئين فكر انگيز لهر. اهي سڀ هن جي اكين آڊورونما ٿيندڙ زنده لقاء هئا. ان ڪري ئي هن جي شاعري غريب، مفلس، پورهيت ۽ پيڙيل ماڻهؤه جي دل وانگر ڏڪندي محسوس ٿئي ٿي، جنهن ۾ ڏڪ ۽ بغاوت گڏ گڏ پلجي رهيا آهن. هن جونظم "جمويتي" سندس استاد بيوس جي تتبع جوئي نظم آهي، جنهن ۾ طبقاتي سماج پاران عطا ڪيل تکلiven جون بدنما شڪلين، ست جي صورت ۾ تزييل پڪتيل آهن. ساڳئي ئي

موضوع ۽ عنوان سان موتی پرکاش جو به خوبصورت نظم موجود آهي، پر 'فاني'، جي جمهوري،
کي پنهنجي معنويت ۽ گھرائي آهي. هي، نجو پجو ترقى پسند نظم آهي، جنهن ۾ غريبي ۽
اميري، جي ابترain جي پيit به ملي ٿي، ۽ هڪ نه هڪ ڏينهن محل مثان جمهوري، جي غلبي جي
اميد، هئري رهي آهي.

محل جي پاچي پنيان ڪنهن جي آ جھرنڌ جمهوري،
جنهن منجهان دونون ڪڍي چنتا جي ٻرنڌ چوچري.
محل وارا بجلين سان ٻيل تون روشن گھر بطاء،
پر نه ڏيو تمڪنڌ مفلس جو ڦوكن سان وسائ،
آ غريبي، جي غمن جي رات ڪاري، جي پنيان،
سج لکل 'فاني' اميدن جو انداري، جي پنيان.

"امي" ترقى پسند شاعري، ۾ رڳو انساني ڪيفيت جو اهڃاط ئي نه آهي، پر اهو لفظ انساني
ساماج جي بهتر مستقبل ۾ يقين رکنڌ فڪر ۽ سوج جو محبوب استعارو به آهي، جنهن ۾ زندگي،
جهزي پريوريت آهي.

"تون ۽ مان" جي عنوان سان هن جو هڪ پيو نظم به آهي، جنهن جو ذيلي عنوان هن "اتحادي
آlap" رکيو آهي. ان ئي نظم ۾ هو اصل ڳالهه ٿوبيان ڪري، جنهن ۾ هڪ ترقى پسند شاعر طور
معاملجي جي جزت کي جهلي، نديي کند ۽ خاص طور سند جي ماڻهن کي شعور جي نئين روشنيء
سان همڪنار ٿوڪرڻ چاهي.

فرض پهرين آ غلامن جو غلامي، سان لڻ،
ظلم کي پاڙن پتن، ڏلت ايامي سان لڻ،
هڪ ٿيون هڪ وار جي هندو مسلماني چڌي،
خودبخود 'فاني' شарат شور شيطاني چڌي.

ان ۾ ڪنهن به قسم جو شڪنه آهي، ته "سياسي لحاظ کان سائين ڪيئلداس 'فاني' جو دور غلامي،
وارو ۽ نهايت ئي ڪنهن ۽ ڪنورتا وارو دور هو. هن دور ۾ ڏرم ۽ مذهب جي نالن تي پولين، ثقافتن،
ساهاتن، تاريخن، ريتن، رواجن ۽ رسمن جا پرزا ٿيا. زيانون تڪر ۽ ڏرتيون پرزا ڪري، انسانيت
سان جيڪي ظلم ۽ جبر ٿيا، سي دنيا جي تاريخ ۾ اڳ ڪڌهن به ٿيا. هڪ ئي پولي ڳالمايندڙ
انسانن جي وج ۾ ويچا وڌائي، انهن کي هڪ پئي خلاف پڙڪائي، رتوچان ڪرايو ويو."
(هڪڙو، 4-5: 1995) 'فاني' هڪ باشعور شاعر طور ان ڳالهه کان چڱي، ريت آگاهه هو ته اصل
جنگ هندو ۽ مسلمان وج ه نه آهي، ظالم ۽ مظلوم، غلام ۽ آقا وج ه آهي. ان ڪري ئي هو وک
وک تي ماڻهن کي گمراهي، کان بچائڻ لاءِ مسلسل تحرك ه رهيو. هن جي شاعري جنگ جي

ڏينهن ۾ وڃندڙ خطري جي سائرن وانگر ماڻهن کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات مصروف عمل رهی. اها سجاڳي سڀ کان اڳ ۾ هن جي شاعري، پارم اختيار ڪئي آهي، ۽ پوءِ پنهنجي وطن جي اونداهين راتين ۾ ڪنهن چوکيدار وانگر ”جاڳندا رهو جاڳندا رهو“ جوهوكو ڏيندي تي پڻجي. خود ”پھريدار“ نظم ۾ به هن ڪمال ڪيو آهي. ترقى پسند نظمن ۾ هيءَ هڪ نرالو نظم آهي، جنهن ۾ شاعر خود پھريدار کي جيڪا صلاح تو ڏئي، سا عام سماجي معني ۾ منفي به وئي سگهجي تي، پر بنويادي طرح ان ۾ موجود حالتن کان بغاوت جو مصالحو پريل آهي. هن نظم جوبه هڪ ذيلي عنوان آهي، ۽ اهو هن نظم جو اصل ٿيم آهي: ”اڄا ن پھريدار! ٿئين تون پھري مان بizar.“

تون جاڳين، پرسيث ستل آبي فڪرو بُنگلن ۾،
تنهنجي جان خريدي روپين ويمن يا ٽين ۾،
سيٺ سمھيو سڀ چنتا لاهي، تو وٽ ڦر جو ٿرنو آهي
وهد! تنهنجو ويچار،
مال پرأي تي ٿو بطيجين سر سهائڻ هار.

مورک پھريدار! جي هيڪر پنهنجو قدر سجائيين،
ڪوڙي ناٽو شرافت ۾ جي سچ ڪا حرفت ڄاڻين،
چاڪر مان تون مالڪ بٿين، ماڻهن ۾ تون ماڻهو ڳلپين،
عمر ن سه آزار،
ٽورٽي تجوري، ڪر تون هٿ کي، پاڳ ڀريوهتيار.

هيءَ نظم هن جي فڪري جرئت جو غير رواجي نمونو آهي. هن نظم تي ته چوکيدار کي چوري، لاءِ اڪسائڻ جي ڏوھه ۾ ايف آءَ آرب ڪتجي سگهي پئي. خود سماجي اخلاقيات جا نمائنده به ان تي واويلا جا باقاعدري حقدار هئا. پر ”فاني‘ انهن مان ڪنهن جي به پرواوه ڪرڻ بنا ويمن ٿين روپين ۾ راتين جا اوجاڳا ڪڻندڙ پھريدار کي، ڦورو سڀين جي تجزين کي ٽوري، پنهنجو پاڳ ستوارڻ جو علي الاعلان حق ۽ ترغيب تو ڏئي. ڪوبه روايتی شاعر اهڙي ڳالهه ڪرڻ جي همت به نتوکري سگهي.

هن جي دور ۾ ئي مسجد منزل گاهه وارو سانحورونما ٿيو، جنهن اڳتني هلي سند ۾ صدين کان موجود هندو-مسلم ايڪتا کي سخت هايجورسا ڀيءَ سند جو صحيح معني ۾ نمائنده مدل ڪلاس ۽ شيري طبق، جيڪو هندو سنتين تي مشتمل هو، جلاوطن ٿيڻ تي مجبور ٿيو. فانيءَ کي ان ڳالهه جو شديد احساس هو، ته اها ايڪتا ڪيتري نه ضروري آهي. تنهنكري هن جي شاعري

مذهب جي سياست هتان شهيد ٿيندڙ صدien جي ٻڌي، پنهنجاچپ، محبت ۽ وابستگي ۽ تي رت
جا ڳوڙها وهائيندي رهي، ۽ پار بار ياد ڏياريندي رهي:

تنهنجي سجدي ه سمايل آه منهنجي ساقنا،
منهنجي پاريل واس مان توکي به ملندي واسنا،
پانگ تنهنجي کي ٻڌي، ڏس، آء بې خود ٿي چوان:
”خير جا والي ڪندien تون خير پنهنجي مهر سان.”
تنهنجي مسجد ه اگر آء پريم سان آيس گھڻي،
ڪل فرشتا عرش تان منهنجي مٿان آيا ۾ڻي.
منهنجي مندر ه اگر تنهنجو مبارڪ پير پيو
سچ ته پوءِ انسانيت جو شان ۽ رتبو وڌيو.

هيڪِائي! اج اچي هندو. مسلماني متاء،
ابرهamt سان اچي هي، چڻنگ ويچي جي وساء،
ڏس عداوت کان ن جيئن دامن محبت جو جلي،
پيل تريون افسوس جون پاڻي هي پشيماني ملي.
ايڪتا! تعصب متائي تو سچو انسان ڪيو.
۽ فقط انسانيت ئي عام جو ايمان ڪيو.
فرق ‘فاني’ ”تون ۽ مان“ ه ڪونه ڪو رهندو قيام،
ساز بدلائي ڇڏي ساري سرشي جو نظام.

افسوس ان ڳالهه جو آهي، ته فاني، جي شاعري جنوبي سياستكارن کي، هندو-مسلم جي بنیاد
تي نندii کيده کي په تڪر ڪرڻ کان روکي ن سگهي، ۽ نيت ان قيامت جي مدمقابل سندڙ جي
ان نسل کي به ٿيٺو پيو جيڪو تاريخي طور ان جو اصل وارث ۽ ڦرتني، ڏطي هو. ورهاگي جي
درد کي ذاتي ۽ اجتماعي طرح بيان ڪرڻ هندجي سندڙي شاعرن تخليق جا واهڙ وهائي ڇڏيا
آهن. جنه جوبه شعر پڙهه، ته گهايل ڏڙڪن وانگر ڦتكندو محسوس ٿيندو. ان موضوع تي ‘فاني’
جي لکيل لافاني نظم ”او منهنجا وطن“ کي پنهنجو مقام آهي. نظم جي پولي، پيشڪش، اٺت،
لهجي جي ستراي ۽ جذبي جي صداقت ان کي نرالومعراج عطا ڪيو آهي. اياز ڪھڙن نه سهڻ
لفظن ه کيس ميجتا ڏني آهي: ”فاني‘ لفظن جو سنتراش آهي. انهن کي گھڻي، چلي، مهتي
شهتي هڪ خوبصورت نظم ه مجسم ڪندور هيyo آهي. فاني‘ جون کي کي ستون جادو، جو اثر
رکن ٿيون، سندس لفظ خوبصورت چار آهن. جن ه هو اڏامندڙ جذبن کي نهايت اتكل سان
قاسائي تو. ”او منهنجا وطن“ ه لکي ٿو:

چاهي تو هرڻ واري ڏي ورڻ،
سمجهي تو سو، بک اچ ۾ مرڻ.

ڪيٽريون نه پُر گداز آهن هي ستون! انهن ۾ اسان جي سنتي هندن جو وطن لاءِ نھوڙيل نينهن
ليجي رهيو آهي. اهي ستون فقط هڪ استادئي لکي سگندو، جنهن ساري عمر شعر جي ديويءَ
جي پيٽ چاڙهي هجي.... مٿئين مسدس جو پويون بند ته ساهه ۾ بٽچيون ٿو هطي:

پُجي جن آ ڀجايو، مون کي وطن
چڏي جن آ چڏايو، مون کي وطن
لڌي جن آ لڏايو، مون کي وطن
جن روہ رلايو، مون کي وطن
”فاني“ سی ڏسان دردن ۾ دکي،
سالن ۾ ٿين ساعت نه سکي!

اي ڪاش! ڪوئي منهجو نياپو هن تائيں پھچائي! استاد مان هتي تنهنجي دل جي ڏڙڪن ٻڌي
رهيو آهيان. مان هتان تنهنجا ڳوڙها ڏسي رهيو آهيان، نه فقط هرڻ واري، لاءِ تو تپي، پر واري به
هرڻ لاءِ تي تپي. اها باهمي تپ هڪ ڏاريندڙ سوال آهي، جو تاريخ جي ڪن ۾ وجندور هندو
۽ تاريخ لاجواب ٿي، تاقيامت شرم ۾ ڪند جمڪائي رهendi! (ایاز، 133-132: 2008)

حقiqet ۾، ان المبي تي، ايجات تاريخ ڪند ڪي ڏسڻ جي همت ساري نسگهي آهي.
فاني ڪوتام گھٹو ڪلام بهن لکيو آهي، پر هن جي ڪوبه لکيو آهي، سو ترقى پسند شاعري؛ جي
روایت ۾ خاص سڃاڻ پ ۽ اهميت رکي ٿو. سندس شعری مجموعن ۾ ”ريڊيو راڳ“ (فاني جا
ڳايل ريدبائي گيت. 1949)، ساموندي لمرون (1951)، سڪ، سوز ۽ ساز (1983)، خزان جي
خوشبو، پيلا پن (1994) ۽ سمند سمايو邦ند ۾ (ڪل شاعري-مرتب: داڪتر انور فگار، 1995)
شامل آهن.

حوالا:

- شيغ، اياز، 2008: جي ڪاك ڪكوريا ڪاپوري، نيو فيلڊس پيليكيشن، حيدرآباد..
هڪڙو، انور فگار داڪتر، 1995: سمند سمايو邦ند ۾، سنتي ادبی بورد، جام شورو.
آشا، دیال ڪوتومل ڏاميچا، داڪتر، 1984: سنتي شعر جي تواريخ، انجلي پرڪاشن، الاس
نگر، انڊيا.
شيغ، اياز، 1995: سمند سمايو邦ند ۾ (مرتب: داڪتر انور فگار هڪڙو، سنتي ادبی بورد، جام
شورو.